

ҒТАХР 03.00.00

**«ҚАЗАҚ», «САРЫАРҚА» ГАЗЕТІНДЕГІ
БОЛЬШЕВИКТЕР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР****Сәрсембина Құралай Қуандыққызы^{1*}**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері. Қазақстан, Астана қ. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. Мақалада «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде жарияланған Алаш зиялыларының большевиктердің заңсыз іс-әрекеттерін әшкерелейтін мақалалар сарапталды. Алашорда үкіметі Қазақ газеті арқылы халықпен тікелей байланысқандығы, барлық саяси – экономикалық, әлеуметтік, мәдени мәселелерді халықпен ақылдасып шешкендігі, барлық өңірлерден саналы азаматтар, яғни көзі ашық, діни сауатты, бай-бақуатты, тіпті қарапайым азаматтар да, барлығы бір ауыздан Алашорда үкіметін қолдағандығы түйінделеді. Көзі ашық адамдардың жергілікті жерлердегі қазақ комитеттеріне, земствоға мүше болғандығы, Алаш милициясы, Алаш әскері құрамына кіріп, азаттық жолындағы күреске жұмылғандығы тұжырымдалады. «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде елді бүліншіліктен қорғау мақсатында большевиктердің шынайы бейнесі әшкереленіп, елді сақтандыру мақсатында көптеген мақалалар жазылды.

Түйін сөздер: саяси қуғын-сүргін, тоталитаризм, ұлттық мүдде, ұлттық сана және т.б.

МРНТИ 03.20.00

**СВЕДЕНИЯ О БОЛЬШЕВИКАХ В ГАЗЕТАХ
«КАЗАХ», «САРЫАРКА»****Сәрсембина Қуралай Қуандыковна^{1*}**

¹Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник филиала Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова в г. Астана. Казахстан, г. Астана. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Автор-корреспондент

Аннотация. В статье проанализированы материалы, опубликованные на страницах газет «Казах» и «Сарыарка», разоблачающие незаконные действия большевиков со стороны алашской интеллигенции. Отмечается, что правительство Алашорды напрямую общалось с населением через казахскую газету, консультировалось с населением по всем политическим, экономическим, социальным и культурным вопросам, информировало граждан из всех регионов, то есть непредубежденных, религиозно грамотных, богатых и процветающих, даже простых граждан, все единодушно поддержали правительство Алашорды. Делается вывод, что непредубежденные люди были членами местных казахских комитетов, земств, входили в состав алашского ополчения, армии Алаш и участвовали в борьбе за свободу. Чтобы защитить страну от разрушения, на страницах газет «Казах» и «Сарыарка» был разоблачен истинный образ большевиков, и было написано много статей, направленных на защиту страны.

Ключевые слова. политические репрессии, тоталитаризм, национальные интересы, национальное самосознание и т.д.

IRSTI 03.20.00

INFORMATION ABOUT THE BOLSHEVIKS IN THE NEWSPAPER "KAZAKH", "SARYARKA"

Sarsembina Kuralai Kuandykovna^{1*}

¹Candidate of historical sciences, leading researcher of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Astana. Kazakhstan, Astana. E-mail: kuralai_sk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

*Corresponding author

Abstract. The article analyzed articles published on the pages of the newspapers "Kazakh" and "Saryarka" exposing the illegal actions of the Bolsheviks by the Alash intelligentsia. It is noted that the government of alashorda communicated directly with the population through the Kazakh newspaper, consulted with the population on all political, economic, social and cultural issues, informed citizens from all regions, that is, open – minded, religiously literate, rich and prosperous, even ordinary citizens, all unanimously supported the government of Alashorda. It is concluded that open-minded people were members of local Kazakh committees, zemstvo, were part of the Alash militia, the Alash army, and were involved in the struggle for freedom. In order to protect the country from destruction, the true image of the Bolsheviks was exposed on the pages of the newspapers "Kazakh" and "Saryarka", and many articles were written to protect the country.

Keywords. Political repression, totalitarianism, national interest, national consciousness, etc.

Кіріспе. XX ғасырдың басында ұлттың қалтқысыз сүйген зиялылар шоғыры қалыптасты. Алаш зиялыларының ұлтты сүю қасиеті діни сауаттылық пен ұлтының жан-дүниесін жете ұғынғандықтан да ерекше болды. «...Теңдік жолында адам дәрежесі кім болса ол болсын тең боларға тиіс. Түрі, діні, тілі, тегі, күші, ісі, әл-ауқаты бірдей болмағанмен адам баласының адамдығы бірдей. Дінсіз болсын, тілсіз мақау болсын, тексіз құл болсын, малсыз жарлы болсын адам емес деп ешкім айта алмайды. Адам болған соң адамдық дәрежесі бірдей болуы тиіс» (Қазақ, 1998: 328), - деп жазғандарынан олардың барлық мәселеге адамдық өлшеммен қарағандығын көреміз. Демек, олар «өзіне» де «өзгеге» де өркениетті көзқараспен қараған.

Елінің азаттығы жолында шоғырланған зиялылар аласапыран уақытпен арпалыса жүріп, бастарын бәйгеге тігіп, тар қапаста күңіренген халқына шамшырақ бола білді. Ғасырлардан ғасырларға жалғасқан өктем саясаттан теперіш көріп, жасып қалған ұлттық идеяны өмірге енгізіп кетті. Ақылмен қараған адамға ұлттық идеяны халық санасына сіңіру үшін «Қазақ» газетін шығарып, партия құрып, оның атын «Алаш» деп қойды. Үкімет құрып оны Алашорда деп атады. Қазақ газеті мен халық арасындағы байланыс күшті болды. Өзара сенімнің арқасында қоғамға зиянды «тұлғалар» әшкереленді, ұлтқа зиянды арнайы «тапсырыспен» жазылған дүниелердің зиянды екендігі айтылды. Бір сөзбен қайырғанда, қазақ ұлтының мүддесіне қауіпті мәселелер халыққа жеткізіліп, халықты жаманшылықтан сақтандырып отырды. Қазақ газеті ұлт өмірінде дирижер іспеттес болды. Қазақ газеті дүниеге келгенде ғұлама Шәкерім Құдайбердіұлы «Қазақ құтты болсын!» деп өлең жазып; «Дүниеге келді бізден бір талапты ұл, Ержетсе бар қазақтың басшысы бұл...Тірілді өлген үміт қаным қызып...» (Қазақ, 1998: 27), деп қараңғыда жүрген халқын тура жолға бағыттайтын газетке аянбай көмектесуге елді шақырған еді.

Қазіргі кезде Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің өмір сүргеніне күмәнмен қарайтындар да жеткілікті. Бұл да отарлық қалдығы.

Қазіргідей ақпараттық, техникалық даму жоқ, отаршылықтан титықтап, әбден қажыған еліне хабар беріп, бүкіл халықты жинап, съезд өткізудің өзі оңай шаруа емес екендігі де белгілі. Осы тұста Алаш зиялыларының бірі Мұстафа Шоқайдың: «...**Біздің бастан бастан кешірген қасіреттеріміздің себептері біріншіден, қарғыс атқан патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты. Екіншіден, тағы сол патшалық Ресейдің зұлымдығы кесірінен туындайтын өзіміздің әлсіздіктеріміз.** Енді, міне, пашалық Ресей келмесе кетті. Алайда ол қалдырған мирастар — біздің әлсіздігіміз, білім, ғылымнан артта қалғанымыз — тез арада жойыла қоймайды. Осы аралықта өткен жылдар текке кеткен жоқ...», - деп жазғаны да

ойымызға оралып отыр» (Шоқай, 2007: 233). Ұзақ ғасырларға созылған отаршылық жат мінездерді енгізіп кетті.

Алашорда үкіметінің төңірегіне топтасты. Себебі, Алашорда Үкіметі бірнеше ғасырларға созылған отаршылықтан титықтап, қалжыраған халқына азаттық, бостандық тәуелсіздік алып беріп, Қазақ мемлекетін өркениетті тұрғыдан жаңғыртуды мақсат етті. Алашорда үкіметінің төңірегіне топтасқандарға, жалпы ұлт қызметшілеріне қойылған талап та күшті болды. Сол талаптардың бірі ұлт қызметіне ақжүректік пен адалдық еді. Сол заманда ұлтшыл болу арман болды! Мәселен, Алаш зиялысы Міржақып Дулатұлы өзінің «Қазақ зиялылары» атты мақаласында нағыз зиялы халықты құр тәтті сөзбен асырамай, түзу саясат, жемісті жұмыстармен соңына ертетіндігін айтып, «...Адамның алдымен адам сипаты болуы шарт. Өзінен басқаның тілегін тілей алмаған арын, иманын қара басының пайдасы үшін қысқа күнде қырық сататын соғылғандардан қаны тамып тұрған ұлтшыл артық, бірақ біздің қазақтың ұлтшылдары өзге жуан елдердің ұлтшылдарындай емес екені бәрімізге белгілі. Бізді ұлтшыл қылған нәрсе біздің кемдікте, қорлықта жүргендігіміз еді...» (Күзембаева, 2002: 54), - деп, қазақ ұлтшылдығының ерекшелігін жазып та кетті.

Алашорда үкіметі Қазақ газеті арқылы халықпен тікелей байланысып отырды. Бүкіл саяси – экономикалық, әлеуметтік, мәдени мәселелерді халықпен ақылдасып, елмен бірге шешті. Барлық өңірлерден саналы азаматтар, яғни көзі ашық, діни сауатты, бай-бақуатты, тіпті қарапайым азаматтар да, барлығы бір ауыздан Алашорда үкіметін қолдады. Жергілікті жерлердегі қазақ комитеттеріне, земствоға мүше болды. Алаш милициясы, Алаш әскері құрамына кіріп, азаттық жолындағы күреске жұмылды. Сондықтан да, кеңестік тоталитарлық тәртіп Алаш идеясын қолдаған адамдардың барлығын, олардың отбасы мүшелеріне, туыстарына, жақындарына, таныстарына қарсы аяусыз жазалау саясатын жүргізді.

Кеңестік билік қол астындағы ұлттардың азаттығына қарсы болды. Кеңес өкіметіне тән басты сипат сөз бен істің қайшылығы. Заң жүзінде жазылған нәрселер, іс жүзінде орындалмады.

Материалдар мен әдістер. «Қазақ», «Сарыарқа» газеттерінде жарияланған большевиктердің заңсыз іс әрекеттеріне қатысты деректер зерделенді. Сонымен қатар, мақаланы жазу барысында талдау, сараптау, жүйелеу, салыстыру, индукция, дедукция, және өзге де жалпы ғылыми әдістер пайдаланылды.

Талқылау. Алашорда үкіметі мен большевиктер бір-бірімен бітіспес жау болды. Оның себебі түсінікті де. Большевиктер билік басына әділдік жолмен келмеді, тіпті Ресей империясының өзін күйретіп, ақсүйек зиялыларын тамырынан қиды. Большевиктердің халықтың көңіл-күйін аулап, эмоциясымен ойнаған саясатын Алаш зиялылары терең білімді кемел адамдар болғандықтан бірден түсінді. Большевиктердің былығын біліп қана қоймай, оның салдарын да даналықпен болжап кетті. Алаш зиялылары халықтың мүддесі үшін большевиктердің шынайы бет-пердесін ашатын мақалаларды (1917 – 1918 жылы жарияланған баспасөз беттерінде көптеп жарияланды) кейінгі ұрпаққа қалдырып та кетті. Бәлкім, сол уақыттағы халыққа кімнің кім екенін айқын көрсетуді қана емес, большевиктер былығынан кейін, ұрпақ кімнің кім екенін ажыратсын деген мақсатты көздеген де болар. Кеңестік билік өздерінің былықтарын жасыру үшін Алаш газеттері мен кітаптарын өртеп, архив қорларында «аса құпия» белгісімен жабық ұстады. Халықты идеологиялық (кеңестік адамды қалыптастыруға) өңдеуге кедергі болар құндылықтардың бәрін жоюға ұмтылды. Бұл да өз алдына жеке зерделенетін тақырып.

Патшаның тақтан құлағаны туралы хабар қазақ даласын үлкен қуанышқа бөлегені белгілі. 1917 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «**Реттену керек**» деген мақалада ескі үкіметтің ісінің бәрі ретсіз болғандығы, Ресейді құртуға таяғандығы, өз бастарының ғана қамын ойлағандығы, өзгелердің мүддесін ойламағандығы жазылды. Россиядағы қалып үкімет басындағылар мен олардың жақынына жайлы болып, басқаларға жайсыз болғаны, жаңа үкіметтің жұрттың бәрін теңгеретіндігі айтылып: «Әттең! Теңдік басқалығымен ескі үкімет тұсында Россия өгей баласы болып жүрген жұрттар, қазір Россияның нағыз баласымен бірдей Отан баласы болды. Қысқасы, жаңа үкімет Россиядағы жұрттардың бәрін теңгеріп, ешкімді өгейсіретпеу үшін бәрін құқық жағынан бір дәрежеге түсірді. Бірін ілгері, бірін кейін қоймай, жұрттың бәрін бәйгеге қатар қосып отыр. Қатар қойып жіберген бәйгеден қалу-озу әркімнің өзінен. Қалған өзіне өкпелемесе, үкіметке енді өкпелей алмайды. Жаңа үкіметтің мақсаты - Россияны жаңарту. Жұрт оны құп алып, «Жаңаруға даярмыз, жаңа қалып бекуіне, Россия жаңаруына қолдан келген көмегімізді аямаймыз» деді. Біздің қазақ та тұс-тұсынан солай деп

жаңа хукіметке телеграм берді. Жаңа үкімет болып, қолы теңдікке жеткенге, кемдікте жүрген қазақ халқының қуанышы өлшеусіз һәм шын көңілден екенінде ешбір шүбә жоқ. Бірақ құр қуанғаннан іс ілгері баспайды. Сөзбен айтылған көмек іспен сипаттанбаса, қысыр күйінде қалады. Россияда жаңа қалып бекуіне істелетін екі іс бар. Біреуі соғысып жатқан жауды жеңу, екіншісі, Россияны жаңарту жабдығын істеу. ... Россияны жаңарту жабдығын істемей, құр жаңаруына тілектеспіз деп қарап отырсақ, онымен Россия қалпы жаңармайды. Елді бұрынғы чиновниктер билесе, бұрынғы жебір болыс-ауылнайлар бақса, онымен еш нәрсе жаңармайды. Жаңа хукімет жұрт билігін жұрттың өзіне беріп отыр.....» (Қазақ, 1998: 369-370), - деп жазылды. Осылайша, Алаш зиялылары Ресейдегі саяси тәртіптің өзгеруіне қуаныш білдіріп, азаттық таңы атқандығына сенді. 1917 жылы 20 наурызда Әлихан, Мұстафа, Міржақып Петроградтан «Алаш ұлына» деген мақала жазып, «Қазақ» газетіне жариялайды: «Азаттық таңы атты. Тілекке Құдай жеткізді. Күні кеше құл едік, енді бүгін теңелдік. Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ. Неше ғасырлардан бері жұрттың бәрін қорлықта, құлдықта ұстаған жауыз хукімет, өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып, қайтпас қара сапарға кетті. Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі хукіметпен алысып, дарға асылып, оққа ұшып, басы айдауға, малы талауға түсіп жүрген сабаздар жасымай, бірі кемісе, оны артылып, ақырында Русия қол астындағы халықтардың бәріне, дін, ұлт, тіл айырмасына қарамай, азаттық әперді. Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген Құдайға мың шүкірлік! Бұл бостаншылық кілтін ашқан ерлерге сансыз рахмет!» (Қазақ, 1998: 372-373),-дей келе, әділ үкімет, азат Россиямен бір кемеде екендіктерін, терезе тең болған соң қолдан келгенше көмек беру ісін жазады.

Алаш зиялылары жанталаса жүріп «Қазақ» газеті арқылы Ресейде болып жатқан саяси өзгерістерді халыққа түсіндіріп, азаттық, бостандықтық қадірін білуге шақырып, елді сол мақсатта іс-әрекет етуге бағыттады. Әлихан Бөкейхан «Алаштың талапты азаматына!» деген мақаласында орыстың саяси партияларының ақшасы бар екендігі, жұртқа қызмет қылатын кісісі барлығын, мұжыққа үгіт айтуға әдейі арнап кісі шығарып отырғандығын жазды. Одан әрі қазақ елінде ақша жоқ болғанмен, кісі барлығын айтады. Маусым айында майданға барған жігіттер келетіндігін, бұратана бөлімінде жігіттерге қызмет қылып жүрген жастардың босайтындығын, олар қызметін жұрт үшін сарп ететіндігін, олардың қатарына елдегі мұғалімдер, өзге жастар қосылар деген үмітін айтады: «Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық саяси ісін ұғынбаса, тезек теріп тарқи жолында артта қалады. Бақыт, махаббаттан тысқары болады.

Бұл екеуі жоқ жұртқа тіршілік неге керек?!» (Қазақ, 1998: 396).

Ұлтын сүйген зиялылар «Қазақ» газеті арқылы халықпен байланысып, елге барлық саяси жағдайды хабарлап, өздерінің мақсат-мүдделерін жеткізіп отырған. Сол заманда газет халық пен билік, зиялы арасындағы көпір болған. Газет халықтың айнасы іспеттес еді. Сондықтан да, халықтың ұлттық санасы биік болды. Тіпті, зиялыларымыз халықтың мұқтажына елден жинаған қаражаттың есебін де тиынына дейін есептеп, «Қазақ» газеті бетіне жариялап, халыққа есеп беріп отырған. Міне, осы бір мысалдан –ақ Алаш зиялыларының халықтың қалай бағалағандығын көруге болады. Әділдік пен адалдықтың символы болған зиялыларды халықтың ерекше ықыласпен құрметтеуі де табиғи заңдылық еді. Себебі, ұлтын сүйгендердің еліне, жеріне деген махаббаты биік болды. Өздері де мақалаларында бақыт, махаббат деген түсініктерді кеңінен қолданды. Бұл түсініктер сол кезеңде ұлтты сүюдің өлшемі еді. Алаш зиялыларының еліне, халқына деген махаббатын жеткізу өте қиын. Жүсіпбек Аймауытовтың: *мен ұлтқа кіндігммен байланып қалғанмын. Ұзе алмаймын, ұзу де қолымнан келмейді* , -деген мазмұндағы өсиеті де белгілі. Қазіргі таңда махаббат, бақыт түсініктерінің қолданылу аясы да тым тар. Бұл да кеңестік биліктің бір салдары. Шын бақыт – азаттық. Ұлтын сүйгендер азаттыққа жету мақсатында газет шығарып, партия құрып, үкіметті қалыптастырып, елдік мүдде жолында аянбай қызмет жасап жатқан уақытта большевиктер саясаты тамырын жайып, Алаштың мүддесіне қайшы келді.

Алаш зиялыларының мақалаларында большевиктердің жасаған істері жазылып, олардың шынайы келбеті ашылған. 1917 жылы 17 шілдеде Әлихан Бөкейхан «Қазақ» газетіне Орынбордан «Мемлекет халі» деген мақала жариялайды. Онда: «...Мартта жаңа үкімет атып, асып жазалы кісіні өлтіруді жоқ қылған еді. Енді майданда қайтадан жазалыны асып, атып өлтіретін болды. Надандық, қараңғылық арқасында амалсыз қайта жайылдық!

Мемлекет халі зор қетерге айналды. Үкімет күшке салатын жолға бет алды... Мұндай зор мемлекет болатын автономия беретін іс үкімет болмайтын, мұндай істі шешетін учредительное собрание еді. Осыны сылтау қылып кадет партиясының министрлері орнын тастап шықты.

Кадеттің министрлікті тастаған ішкі себебі үкімет болып отырып өз еркін жүргізе алмағаны. Май басынан бері, социалист министрлерден қолағаш байлап барғаннан бері, әскер һәм жұмысшы мәжілісінің қақпалауымен отырды. Бұл мәжілісті сол жаққа аудара басып тұрған жұмысшы партиясының «большевик» атты бөлімі еді. Бұлардың көсемі – серкесі, жазушы Ульянов, жұртқа мәшһүр аты «Ленин».

3-4-інші июлде Петроград көшесіне қанша әскер қару-жарағын асынып шығып, соғыс жасады, үкіметті социалистке алып береміз дегенді бетіне ұстап, Үкіметке жақ әскер, әсіресе атты казак араз шығып, қанша кісі өлімі болып, бүліншілік тоқтады.

Ленин жолдастарымен неміс жалдаған жүзі қара болып шықты. Өзі қолға түспей Германияға қашып кетсе керек. Бірнеше жолдастары абақтыға алынды, сотқа берілді. Майданнан қашқан әскер де большевик – Ленин шәкірттері. Неміс жалдаған большевиктер «Ең алдыңғы оқ Керенскийге» деп те ұран шақырған еді.

Енді большевиктердің жұрт үшін қанша қимыл қылғаны жарыққа шықты. Мемлекет халі қатерде болғаны анықталды» (Қазақ, 1998: 401-403), -деген мазмұндағы жолдар жазылды. Ресей мемлекетін қауіп-қатерге әкелген большевиктердің жасаған істері келтіріледі.

1917 жылғы «Сарыарқа» газетінде «**Большевик бүлігі**» атты мақала жарияланды: «24-нші октябрде социалист партияларының ішіндегі жұмыскерлер партиясының (социал демократ деп атайды) бір бөлімі болшевик атты мартта туған арамзалар «Соғыс дереу токталсын, жер-су, мал-мүлік, қазына, зауыт-фабрика жұртқа кылдай бөліп берілсін, хәкімшілік советтердің (жұмыскер, солдат һәм крестиан ұйымдарын айтады) қолына берілсін» деген ұранын шақырып, Уақытша хукіметке қыр көрсетіп, қару-жарағын асынып шығып, екі астана Петроград-Мәскеудің көшесін қызыл қанға бояп отыр. Болшевиктер ұраны бүгін ғана туған емес, май айынан басталып, июл айында Петроградта қан төгіспен аяқталып, бірсыпырасы түрмеге түсіп, көсемдері Ленин һәм басқалар қашып құтылып кеткен еді, Бұл күнде соғыс токталсын деген ұран әскерді сүттей ұйытып, артынан ертіп, Уақытша хукіметті болшевиктерге женгізіп отыр, 26-ншы октябрден бері астана газеттері токталып, Петроградта не болып жатқанынан толық хабар жоқ еді...» (Сарыарқа, 2017: 285-286). Одан әрі аталған мақалада бір жағынан соғыс болып жатқанда, бір жағынан болшевиктердің соңынан ерген залымдар, ұрылар, қара жүрек солдаттар, қарақшылар өрт қойып, қазына-мүлік бүлдіріп, жұрт талауға кіріскендігі, мемлекет басын қараңғы тұман қоршағандығы, біреуге біреудің сенімі кеткендігі, ұрыс жанжал, талау, қантөгіс көбейгенді бас қорғайтын, мал- мүлік қорғайтын күн туғандығы жазылып: «...Жұрт болып ұйымдасып, бас қорғау камын ойлау керек. Күздікүнгі сиезде бақылаушы (милиция) жасау туралы қылған қаулыны тезбе-тез орындау керек. Өткен нөмірде басылған Әлихан, Ахмет, Міржақыптардың телеграмы да осы бас қорғау жағын аса қатаң айтып, Алаштың азаматтарына тапсырады. Жалпы қазақ болып не істер, оны алдымыздағы 5-нші декабрде болатын Орынбордағы жалпы қазақ сиезі шешер. Әзіргі жұмыс - сентябр сиезінің қаулысын орындай беру.

Жә, Алаштың балалары! һәр қайсымыз һәр жерде домалап жатамыз ба, жоқ болмаса ұйымдасып, жұрт болудың қамын ойлап, айтқан серт, қылған қаулыларды бір іске асырар күн болар ма?!» (Сарыарқа, 2017: 285-286),-деген мәселе қойылады. Осы «Сарыарқа» газетінде болшевиктерге қазанбұзар, мартта туған арамзалар партиясы деген де анықтама беріледі.

Осы тұста Мұстафа Шоқайдың: «Кеңестік Ресейде Үкімет жалпы жұмысшы табының қолында емес, бір ғана большевик партиясының уысында. Кеңес үкіметі шындап келгенде, большевиктер айтып жүргендей, пролетариат диктатурасы да емес, пролетариат арасынан шыққан бір ғана беделсіз топтың диктатурасы.

Шаруалардың ел басқаруға қатысуы туралы айтып жатудың өзі артық. Кеңес зандары бойынша бір жұмысшының дауысы 25 шаруаның дауысына тең» (Шоқай, 2007: 343), - деп жазғаны да ойымызға оралып отыр. Мұстафа Шоқай шығармаларында большевиктердің, кеңестік биліктің қылмысы деректермен дәйектелетіндігін де ескеру керек.

Большевиктер күшпен билік басына келгенде Қарқаралыға Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынов мемлекеттің ауыр жағдайын айқан телеграмма жіберген. Яғни, қазақ комитеті мен мұсылман комитеті ақылдасып бірігіп, милиция құру, ақша жинау қажеттігін, әсіресе

халықты қорғауға милиция (бақылаушы) керек екендігі баса айтылады. 1917 жылғы «Сарыарқа» газетінде «Большевиктер» деп аталатын мақалада большевиктер оқ атып, қылыш суырып, мемлекет билігін қолына алғандығы, сарт, ноғай, қазақ, қалмақ жұрттары бөлінем десен ерік өзінде деп алдын болжамайтын ұшқалақтарды есіртіп қойғандығы, большевиктердің сөзінде тұрлау бар екендігіне сенбеу керектігі баса айтылады. Одан әрі: «Большевиктің әскерлері Сібір қалаларын да бірте-бірте күшпен алып, халық қалап сайлап қойған махкамалардан қызмет иесі адамдарды зорлап шығарып, өздері орнасып жатыр...

...Мал, мүлік, жер, су, фабрика, зауыт - бәрі сендердікі деп құтыртып, ертіп алған ылғи дүлей ақымақ қара күш, кісі қанын судай ағызған Ленин мен жүзі қара жолдастары жұрт сайлап жіберген депутаттарды Таврик сарайына жуытпай, жұдырығын түйіп кіргізбеген.

...Сайлаудан озсам екен деп, аздырып жіберген солдаттары канша қолсыздық қылып, депутат көбейтпек болса да, азда қалған соң, бол-шевиктер мынадай зорлық қылып отыра халық бостандығы партиясынан сайланған депутаттарды ұстап, абақтыға жауып жатыр. Кешеті қара заманда қасқып, Николайға қарсы тұрған ер, көсемдерді тінтіп, ұрып-соғып, жанын қинап жатыр. «Жұрт дұшпаны» деп заң жасап, жарлық шашып отыр. Г. Думаны қуған Николай мен Столыпин жопына түсіп, Учредительное собрание айтқанымды қылмаса, керегі жоқ деп, барша жұрт еркіне қол сұғып отыр. Құдайдан соңғы күшті халықты күшпен қорқытып, қырып, өлтіріп жүгінтемін дейді. Аяғы аспаннан келіп, тырия асқанда бір-ақ білер. Өзір білгенін қыла берсін!» (Сарыарқа, 2017: 358-360),-деп жазылады

Ал, 1918 жылғы «Қазақ» газетінде жарияланған «Орынбор, 1-інші январь» атты мақалада 1917 жылдың саяси оқиғаларына баға беріледі. Өткен жыл бүкіл дүние жүзін алғанда соғыс алаңымен өткендігі, Ресейде зор өзгеріс, зор оқиғалар, зор бүліншілік жылы болғандығы, 1917 жылғы Ресей мемлекетінде болған оқиғаларды жазу газет жүзіне сыймайтындығы жазылып: «...мыңнан астам жыл мемлекет болып, басқа жұрттарды бағындырып, қол астына құраған, сары орыс жұртының ортасына ойран түсіп, бірлігі кетіп, берекесі қашып, ынтымағы ыдырап, өзді-өзі жауласып, қатардан іске аспай шығып, айбыны жоғалып, ары төгіліп, абыройдан айырылған жыл болды. Жылдың басы қуаныш, аяғы ренішпен өтіп тұр.

Романовтарды тағынан тайдыруға себепкер болған Еуропа соғысы, қуанышты ренішке айналдырған халықтың қараңғылығы.

300 жылдан астам Россия мемлекетін билегенде Романовтар өздерін қожа есебінде, халықты құл есебінде ұстап, өз басының пайдасымен болып, халық пайдасына қарамады.

...Бастапқы уақытша үкімет ағзаларының көбі Кадет партиясынан еді. Олар қара жұрттың қамын жемейтін, қарны тоқтар деп, олардың орнын Болшебектен басқа социалист партиясындағылар алды. Большевиктер әкімшіліктен құр қалған соң, ел билігін екінші жолмен алмақ болды. Әскерді азғырып, өзіне аудармақ болды. Әскерді азғырып аудару большевиктерге қиын болмады. Себебі уақытша үкімет одақ патшалардан бөлініп, бітім жасамау жолында болды. Одақ патшалар Германияны мұқатпай, соғысты тоқтатпайтын ниетте болды. Уақытша үкімет одақ патшалардан бөлек бітім жасамаймыз дегені большевиктерді, әскерді азғырып, өз жағына шығаруға зор себепкер болды.

...Ел билігінің тізгінін уақытша хукіметтен алып, тез бітім жасаймыз, бізге еріндер деген соң, еліне қайтқысы келіп отырған солдаттар большевиктерге ерді де кетті. **Большевиктердің шын мақсаты халыққа жаны ашып, соғысты қойдырып, солдаттарды тез еліне қайтару емес, солдаттарды уақытша үкіметке қарсы қару орнында жұмсап, солардың арқасымен әкімшілікті қолына алу еді.** Оны түсінбейтін орыста әскер жоқ. Солдаттардың бәрі қараңғы мұжық ішінен шыққан аяқ астынан арғыны көрмейтін соқыр. Большевиктердің шын мақсаты не екеніне көздері жетпей, большевиктердің алдауына, азғырғанына еріп, уақытша үкіметті түсіртіп отыр. Большевик әкімшілігіне жұрт көнбейміз деп, большевиктер әскер күшімен көндіреміз деп, талай шаһарлардың көшелері қанға боялды. Большевиктер мемлекет ісінің басына мінген соң жаумен соғысуды қойып, әскерлер елмен соғысып кетті. Соғысты жамандағанда большевиктер немістерді аяп жамандамаса, елді аяғаннан жамандағаны мынау істерінен-ақ көрініп отыр. Әкімшілік қолына тисе тез бітім жасаймыз деген уағдасынан да большевиктер табылмай бітім сөйлескен болып, солдаттарды таратпай, ниеті ұстап отырмақ. Сүйеніп отырған солдаттар тарап кетсе, хәкімшіліктен айырылып қаламыз деп қорқады.

Сол күйінде большевиктер жаңа жылға аяқ салып отыр. Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер мемлекет ісінің

басынан көшер, бірақ көшкенінше талайды болдырып, былғап кетер» (Қазақ, 1998: 418-421), - деп большевиктердің саясаты терең сарапталады.

Сонымен қатар, «Қазақ» газетінде Жанұзақ Жәнібеков «Торғай облысының халқына!» деген мақала жариялап, патшаның самодержавасының орнына большевиктердің аяздан ызғарлы комиссар державасы келгендігі, ол соғыстан әлсіреген халықтың мұң-мұқтажын көзіне ілмегендігін, Брест деген қалада большевиктер Германия, Австрия һәм олардың одақтастарымен Россияны бүкіл дүниеге масқара қылған бітім жасағандығын айта келіп, «...Сол бітімнің кесірінен Россия бөлшек-бөлшек болып бөлініп кетті. Большевиктер күн бұрын бітім жасамай тұрып, әскерді таратып жіберді, немістерге қарсы тұратын ешкім қалмады, немістер тоқтаусыз келіп, Отанымыздың көп жерін өзіне қаратып алды.

Пікірі басқа болған, яғни, большевиктерге болмаған, яки, большевиктердің көрсетуі бойынша жүрмей, өзіне керегін өз білгенінше істеймін деген халықтармен соғысуға совет үкіметі көп күш көрсетті. Совет үкіметінің бірнеше айдай істеген ісінің жемісі әртүрлі толып жатқан комиссарлардың ойына келгенін істеуі. Ұрыс-төбелеспен ісі жоқ, жай жүрген кісілерді атып өлтіре беру, красноармеец деген большевиктерге жалданған жұрттан шыққан бұралқылардың адам баласының өмірде көрмегенін көрсетіп, талаулары, әркімнің ертең тірі боласың ба, яки, өлі боласың ба деп, өне бойы қорқып қалтырауы һәм жұрттың, Отанымыздың байлығын құрту болды. Сөйлейтін сөзге, жазатын жазуға берілетін бостандықтар, жиылыстарға һәм ойлайтын ойларға берілетін бостандықтар, тұрған үйіңе ұлықсатсыз ешкімді кіргізбеушілік – революцияның бізге алып берген бұл қымбат нәрселерінің бәрінде қара бұқараға байлық орнына жарлылық берген, нан орнына қан берген, тыныштық орнына қан аралас аққан жас берген совет үкіметі жойды. Аяғының астына салып таптады.

Бірақ халық большевиктердің алдағанын түсініп, совет үкіметін түсіріп, халықты өзі дегеніне би қылып, өзі ойлағанына жеткізетін, учредительное собрание қайтадан құруға қам қыла бастады.Біз, бүкілроссиялық учредительное собрание комитетінің уәкілдері, шын көңілімізбен сіздерден учредительное собрание қорғауларыңызды өтінеміз.

«Жоғалсын Совет үкіметі!» деген ұран шақырып реттеліндер, құралданыңдар, бірігіңдер! Қазақтар, естерінде болсын, сендердің өздеріңіздің пайдаларыңызға муапық қылып, өздеріңіздің тілеулеріңізше әлі хакім айтатын ішінде өздеріңіз сайлаған кісілеріңіз бар жалғыз учредительное собрание ғана...» (Қазақ, 1998: 426-427), - деп терең тұжырымдалған.

Большевиктердің ұлттардың автономиясына қарсы екендігі де алаш зиялыларының мақалаларында жиі қозғалады. «Жасасын Алаш автономиясы! Көркейсін Алаш!» атты мақалада большевиктер большевик еместің бәрін жау көргендігі, шын ұлтшыл орыс зиялылары қашып-пысып жұрт жұмысынан шығып қалғандығы, іс басына өңкей жалаңаяқтар отырғандығы, большевиктердің мемлекет құру құрылтайын да қуғандығы, кейбір мүшелерін атып өлтіргендігі, өздерін «халық комиссары» деп атаушы большевик бастықтары Германиямен бітім жасағандығы айтылады. Қашан да шындықты жазатын алаш зиялылары бұл бітімнің Ресейге пайдасыз болғандығын, Германия атының тұяғы тиген жерді өзі алып, одақтарын олжаға ортақ қылғандығы, соғыс шығынын Ресейге аударғандығы, бітімнің қайда деп немістің бетіне қарайтын орыстан еркек шықпағандығы, орыс солдаттының большевик болдым деп, майданды тастап, бірін-бірі қырудың соңында жүргендігін де жазды. Одан әрі мақалада былай деп тұжырымдалады: «...Социализм ұжмағын орнатам деп Русияны жоғалттың, неміске құл қылып бердің деп орыс халқы қан жылады. Сүйтіп Россия жолдастан бір айырылып, берекеден екі айырылды.

Большевиктер бай мен жарлыны теңгеретін болған соң, жер-суды, мал-мүлікті бөліп беретін болған соң, оңай олжаға қызыққан ұры, қары, ойдан қашқан, қырдан қашқан қулар қосылды, еңбексіз мал табылатын болған соң жұмысшылар большевик болды, завод-фабриктер жабылды, сауда, кәсіп тоқталды. Отарбалар дұрыс жүрмеді. Бір жерден бір жерге азық-түлік бармады. Қымбатшылық, ашаршылық күннен-күнге күшейді. Біреуді біреу талтүсте талау, өлтіру, зорлау, абақтыға жабу деген нәрселер баланың ойынындай болып кетті.

Ертең тірі болуына бүгін ешкімнің көзі жетпеді. Малын, жанын қорғайын дегендер Совет үкіметіне қарсылық қылған болып танылды. Мынауың елге бүліншілік дегендер контрреволюционер аталды.

Большевиктер қаладағы ірі байларды талап, тояттағаннан кейін жалпы жұртқа аранын ашты. Үш жылқыдан артыққа мал басы 100 сомнан алым салмақ болды. Жерге де сондай алым салды. Халықтың шаруасын күйзелткенімен қоймай, діни намысына тиетін заңдар шығарды: неке жоғалсын, менікі-сенікі болмасын, мектептерде дін сабағы оқылмасын деді.

Орыс халқын осынша ойран қылған орыстың жауыз ниетті жаманы һәм көкірегі соқыр надан еді. Біздің де лай судан балық аулайтын арам ойлыларымыз соларға барып қосыла кетті. Большевик заңын, социализм жолын қазақ-қырғыз ортасына орнатпақ болды. Жер-суын ортаға салмақ болды... Орыс большевиктеріне еліктеп, соларға сүйеніп, Алаш азаматтарын жоғалтпақ болды.

Большевиктердің мықты бір жауы автономия алмақ жұрттар еді. Большевиктер Украина даласын қанға бояды. Түркістан автономиясын жоғалтып, халқына ойран салып, Қоқан шаһарын жермен жексен қылды. Үкімет адамдарының біразы жабылды, бірсыпырасы қашып құтылды. Башқұрт автономиясын таратып, азаматтарын абақтыға жапты. Қырымды қанға бояды. Азаматтарын қойдай бауыздады. Қырым мүфтиі Жәмежихан хазіретті әуелі абақтыға жауып, соңынан кескілеп суға ағызып жіберді. Автономия боламын деген жұрттардың әрқайсысының көрген күні осындай болды.

Автономия боламын деген жұрттардың басқаларға қарағанда, аманырағы біздің Алаш. Бірақ бізде құрбансыз болмадық. Алаш азаматтары большевиктің оғына да ұшты, абақтысына да жабылды, қашып та жүрді. Осынша басын өлімге, бейнетке байлағандағысы – Алаш баласын большевик бүліншілігінен аман алып қалу еді.

...Большевик жалғыз өзі ғана жоғалып отырған жоқ. Бүкіл Россияны жоғалтуға таяп кетті. Бұл күнде бұрынғы тұтас, айбынды, күшті Россия жоқ. Қазір әлсіреген, қансыраған, берекесі кетіп, бірлігі қашқан шалажансар, алты бақан, алаауыз Россия қалып отыр. Мұны мұндай күйге ұшыратып отырған большевик, большевикті шығарған орыстың надандығы, қараңғылығы.

Большевик жоғалған соң әр жерде әр түрлі үкіметтер жарыққа шыға бастады. Мысалы, Сібір үкіметі, Самар үкіметі, Башқұрт үкіметі, Алаш Шоқайүкіметі һәм басқалар. Бұл үкіметтердің шығуы һәм түскен жолдары түрліше.

Башқұрт, Алаш секілділер өзінің белгілі мақсаты – автономияларын жарыққа шығару жолында талпынады...»(Қазақ, 1998: 436-437 бб.).

Әлихан Бөкейхан 1918 жылы 17 қаңтарда «Қазақ» газетінде (№260 жарияланған «Саяси хал» атты мақаласында: «...Мұжық, солдат біз большевик дініне кірдік деп қаланы, помещикті, бай мұжықты талап жатыр. Темір жол тоқтады, станциялар, астық сатып алатын уалаяттар, мйдандағы әскер жұтап жатыр.

Біздің қазақ жері әзір бұл Русия лаңынан аман.

Алаштың баласы аман қалар ма, жоқ па, болжап болмайды. Қорқамын жалпы жұрттың қараңғылығынан, басшы болам деп, тонын айналдырып киіп, жұрт тілегін өзінің соқыр тиынына айырбастағаннан.

Аға-іні Алаштың азаматы, берік, бүгінгі үй ара уақ істі таста, мына қараңғы қара бұлт Россия ылаңынан Алаш басын қорғайтын жолға шық.

Россия мемлекеті енді жақын арада үйірге қосылмайды. Біз бірліктен айырылсақ, мына орысша қаңғып кетеміз. Көш бастаған ақсақал аға, зиялы іні, жергілікті жұрт қызметін таза атқар. Жалпы жұртқа мұрындық бол».

Жоғарыда келтірілген деректерден байқап отырғанымыздай, большевиктер өздері насихаттағандай «халыққа жақын» болмаған, заңсыз жолмен билікке келген, аңқау, оқымаған адамдарды соңына ертіп алып, «теңдік, билік» және т.б. ұрандарымен халықты алдап, өзіне қарсы келген күштерді қырып-жойып, азаттық, тәуелсіздікке жаны қас болған.

Алаш зиялыларының кемел білімін ескере отырып, олардың большевиктерге қатысты жазғандарының нағыз шындық екендігін пайымдаймыз. Аласапыран жағдайда не болса да елді бүліншіліктен қорғап, азаттық арманының жалынан айырылмауды мақсат еткен Алаш зиялылары Алашорда үкіметінің маңына шоғырланды. Большевиктердің шынайы жүзін халыққа әшкерелеп, елді адасудан қорғады. Сондықтан да, большевиктер Алашорда үкіметіне өш болды. Алаштықтармен қастасты. Алаш зиялыларының бар «кінәсі» елінің азаттығы жолында қызмет еткендігі еді. Бұл қызылдар билігіне ұнамады.

«Қазақ» газетінде жарияланған «Аттан Алаш азаматы!», - деген мақалада

«Большевиктің дүбірі шыққанда бойын жасырып, құрылмай қалған Алаштың ордасы құрылды. «Алаш Орда» өзін өз тізгінім өзімде, бір үкіметпін деп жұртқа жар салды. Бұл он облыста туып өскен Алаш азаматының құдайдан тілеген тілегінің ең зоры еді. Уақыт келді, шаңырағы көтеріліп, «Алаш Орда» тігіліп отыр. Орданың ішіндегі үйшінің үй ішінде отырған адамдар сұқ көз, сұғанақты қолдан сақтай алады. Бірақ олардың орданың маңайындағы малдарды жауға алдырмай сақтауға шамасы келмейді. Соның үшін үй ішіндегілер үйге ие болғанда, сырттағылар малға ие болуы керек.

Үй ішінде білген білімін ел-жұртының игілігіне жұмсап білімділер отырса, жалпы ел олардың айтқанына жүріп, айдағанына көну керек. Бәріңізге мағлұм, Россияның жауы бұрын неміс болса, былтырғы октябрден бастап үй ішінен жау шықты, ол большевик. Бұл большевик жұртқа не қылмады. Оны айтпай-ақ қояйын, жұрт өзі де білген болар. Большевик малыңа қожа, басыңа би, жаныңа жат болды. Оқыған адамдарыңды мылтығымен атқанда өлмей қалса, қылышымен қырқа тіліп, қарнын жарып, көзін ойып кетті. Басшы адамдарыңды ақпан мен қаңтарда жолаушы қылды. Әбиырыңды ашты, әйелдеріңді еріксіз басты. Алдыңа әзірейілдей ақырып келгенде, есің шығып, сөз қатуға шамаң келмеді, мұның себебі не еді?

... Ау, Алашорда құру ойын емес, оны қорғай алмасаң жұртқа күлкі боларсың. Ол орданы сақтауға қорғаушылар керек. Ол қорушыларды бағуға мол ақша керек. Жоғарғы екі нәрсенің үстіне жүрегінде ұлт махабаты, ел намысы, бабаларың түрік ерлігі боларға керек.

...Жауың кім? Жауың - большевик. Большевиктің тұқымы құрымаса Россия мемлекетінде тыныштық болмақшы емес, тыныштық болмаса, бас көтеріп, «ық» етіп, үніңді шығара алатын емессің»,- дей келе ортақ жау - большевикке қарсы жорыққа аттану кеудесінде жаны, денесінде бабалары түріктің титтей қаны болған Алаш азаматына парыз екендігі айтылады. Өз тізгінім өзімде, жұрт боламын деген адам атқа қонып, қолыңа қару-жарақ алып, большевикке қарсы шығып, ерлікті іспен көрсету қажеттілігі, «...Елден ержүректі жігіттер шықса, құрал тауып жасандыру іс басында, Орда ішінде отырғандар міндеті.

Романов патшаларының ызғарлы билігі астында тұрғанда тот басқан қылыш пен найзаңды шығар, терезесі тең елмен қатар сен де ат жалын құш, соғыс майданында жиылған жұртқа баяғы батыр бабаларыңның ойынын көрсет!

Намыстан жас Алаш! Ұлтыңның қадірлі ұлдарының қанын тегін жіберме?

Қолыңда мылтығы бар адам осы заманда «Ер» атанып жүр. Большевик дегендер кешегі байлардың есігінде жүрген шандыры созылған өңшең малай. Қолына мылтық алса, еркін даланың ерігіп өскен, астына ұшқыр ат мінген ер жігіттерінің қолынан нелер келмес»(Қазақ, 1998: 429-430 бб.), -деп жазылады.

Большевиктердің билікке әділетсіз жолмен, қантөгіспен келуіне байланысты, Ресейде азамат соғысы болғандығы оқырманға белгілі. Азамат соғысы жылдарында аласапыран заман орнады. Ел басына ауыр күн туды. Халық дүрлікті. Ал, Алашорда үкіметі милиция, әскер құрып, елді бүліншіліктен қорғады. Большевиктердің жүргізген саясаты халыққа жат болғандықтан, Алашорда үкіметі ақтармен одақтасты.

1918 жылғы 23 шілдеде **«Қазақ» газетінде (№261) жарияланған «Дутовтың шабуылдан қайтуы» атты мақалада Сейдәзім Қадырбаевтың Дутовтың аман келуіне қатысты айтқан құттықтау сөзі келтірілген:** «...Торғай облысының жері Орынбор губерниясының жерімен көрші болғандықтан хәм Торғай облысының областной мекемелері Орынбор қаласында болғандықтан Торғай облысы Орынбор губерниясымен байлаулы. Орынборды Большевиктер алған соң Торғай облысында да Совет үкіметі орнығып еді. Енді Орынборда Совет үкіметі құлау себепті біздің Торғай облысында да Совет кіметі құлады. Біздің бұл жақтағы Совет үкіметінің бес ай сүрген дәуренінің ішінде не істегенін біліп, істейтін ең жақсылары бастарынан өте ауыр күнде кешірді. Олардың кейбіреулері қашып, Қытай ішіне шығып кетті. Бұл айтқан уақыттың ішінде қазақтың қара шаруаларының көрген зорлық-зомбылығы аз емес. зорлық-зомбылықты көбірек көрген қазақтың Орынборға жақын жердегі болыстары болды. Иманын сатқан қара жүрек Кашириннің отряды 1-Бөрте болысының қазақтарын талағанын хәм сол болыста бір қазақ офицерді өлтіріп кеткенін көзім көрді десем болады. Біз, қазақтар, осы үстіміздегі заманның бір ауыр заман екенін хәм адам баласының тарихында болмаған деп айтуға сиярлық заман екенін хәм мұндай халден бірлікпен, бір-бірімізге көрсеткен жәрдеммен құтылуға болатынын түсіндік....

...Бостандық үшін, аяқ астына басылған халықтың құқықтарын тұрғызу үшін һәм учредительное собраниеі шақыру үшін большевиктермен соғысып жатқан казак-орыстарға тағыда құтты болсын дейміз. Жасасын учредительное собрание! Жасасын казак-орыстар. Жоғалсын жексұрын Совет үкіметі!». Мақалада одан әрі атаман Дутов Сейдәзім Қадырбаевтың сөзіне былай деп жауап қайтарады: «Менің сөзім қысқа. Қазақ халқына менен сәлем сөйлеңіз, олардың арасында мен болдым. Орынбор губерниясының жері тарлыққа айналып, оныда жүру қиынға айналған бір кездерде Қостанай һәм Ақтөбе уездерінің қазақ отырған жерлерін сағалап, Торғай уезіне шықтым. Торғай қазағы мені һәм жолдастарымды жатсынбай, жылы шыраймен қарсы алып, қолдан келген жәрдемдерін аямады. Үйін тікті, қойын сойды, қымызын сапырды, аты өліп жаяу қалған жолдастарыма ат мінгізді. Осы құрметтерді барлық атты казак һәм оның үкіметі атынан қонақ сүйгіш мінезді қазақ халқына тәңірі жарылқасын айтамын.

...Арып-ашып келгенімде қарсы алып, көңіл білдіргеніңізге шын көңілімнен рахмет айтамын». Мақалада Дутовпен бірге келген Қостанай уезі Жетіқара болысының жігіті Сағындық мырза атаман қазақтың берген нәрселеріне баға кесіп, хақын төлеп отырғандығы жазылған. Қазақтан ешнәрсені тегін алмаған, алған затының ақшасын төлеп отырғаны, Қостанайдың Торғай жақ шетіндегі қазақ болыстары, Торғай һәм Ырғыз уездерінің қазақтары атаманның отрядын берілген хабар бойынша үй тігіп, қой сойып, қымызын даярлап қарсы алғандығы туралы деректер берілген.

Алаш зиялыларының большевиктерге қатысты жазылған мақалаларында большевиктерді аяздан ызғарлы, қара ниет, қаны бұзық және т.б. сөздер жиі кездеседі. Бұл теңеулер қызылдардың іс әрекетінен туындаса керек-ті.

«Алаш құрбандары «Сарыарқадан»» деген мақалада соңғы жалпы қазақ-қырғыз съезінің қаулысы бойынша Семейде құрылған атты-жаяу милициясын большевиктердің ұнатпағандығы, мылтықты тапсыр дегендері, оған алаш милициясының ұлтты сақтаудан басқа артық ойлары болмағандықтан, большевиктерге де қарсы келмей, ойындарын да тоқтатпағандары айтылады. Бұл жерде ойын деп әскери жаттығу айтылып отырса керек-ті. Деректі қаз – қалпында ұсынсақ: «6 мартта таңертең сағат 9 шамасында Алаш қаласында мылтықсыз ойнап жатқан атты қорғаушылардың жанына 10-15 солдат келіп, еш сыбыссыз мылтықты бір-екі басып қалады. Ешкімге оқ тимейді. Мылтық даусы шыққан соң бірлі-жарымды жігіт қашуға айналғанда милиция бастығы учительский семинарная шәкірті Қазы Нұрмұхаметұлы жігіттерге айғайлап, «қайда барасыңдар? Жазықсыз өлсек өлейік, бәрімізді қырма!» деп тоқтау айтып, өзі орнында тұрады. Сол арада мылтық үсті-үстіне атылып, Қазының өзіне де, атына да оқ тиеді. Оқ жүректен тиген екен. Есіл ер сол арада жан тапсырды.

Марқұмның жолдастары ботадай боздап, басып құшақтап, шуласты. Көрген-естіген жан қайғырды. Ертеңіне халық көп жиналып, жаназасы шығарылды.

Алғаш Алаш жолында құрбан болған жас бағланды ұмытпасқа белгі болып қалсын деп, екі рет суретке басылды (біреуі қанды киімімен жатқан халінде, екіншісі халық жаназа оқып сапта тұрғанда табыттағы жатқанын)» (Қазақ, 1998: 432-434). Ұлты үшін жанын құрбан қылған Қазы Нұрмұхаметұлы басында Шәкәрім Құдайбердіұлы, Міржақып Дулатұлы және басқа да зиялылар сөз сөйлеген. Аталған мақалада большевиктің лаңы басылуға жақындаған бір уақытта Алаш туын көтеріп, ел жігітін бастайтын соғыс ғылымын оқыған бірнеше жыл соғыста болып, тәжірибе көріп ысылған бір офицерден айырылып қалғандығы да баяндалады. Орал облысы Алшын уезі, Соңалы болысы, Қаракесек руынан штапс капитан Нұғыман Сарбөпеұлын большевиктердің аяусыз өлтіргендігі туралы айтылады: «... атты казактар Нұғыманды жалаңаштап қамшымен сабап, мылтықтың дүмімен ұрып, ең соңында алты мылтықпен бір басып, өлді деп тастап кетеді. Бірақ ол кезде Нұғыман тірі екен. Соңынан жамағаты Зинаятта Рамазанованың ішкі киімінен басқасын, алтын-күміс нәрселерін, ақшасын, Нұғыманның киімдерін бәрін әлгі залымдар ауылға келіп, жұрдай қылып тонап алып кетіп, бара жатқанда кеудесін сүйретіп, ауылға қарай жер бауырлап келе жатқан Нұғыманды көріп, тағы қылыштың астына алып, мылжа-мылжа қылып, қарнын тіліп, басын жарып, көзін шығарып, ит көрмеген қорлықты көрсетіп өлтірді. Сүйтіп Алаштың маңдайына басқан бір адал жігіті, елінен шығып, большевик дініне кірген бұралқы атты – казактардың қолында өз тұтынған жолын қуып барғанда құрбан болады.

Марқұмды өлтірген отрядтың аты Каширинский отряд аталады.

Нұғыман 28 жаста еді. Артында әбиуырын жабарлық қана киімімен жаңадан босанып, қыз тапқан Зинаятта ханым сынық тиынсыз қалды.

...Қыршын жас қаһарман сабаз Нұғыман мархұмның өліміне шын жүрегімізбен қайғырып, топырағы жеңіл болсын айтып, құдайдан артында қалғандарына сабыр сұраймыз.

...Сүйтіп, большевик заманында қазақ жұрты екі қымбат ұлынан айырылды.

Шеттен хабар алу қиын. Бұл екеуі қатарында тұтынған жол. Құрбаны болған үшінші бір азаматтың опат хабарын құдай есіттірмесін» (Қазақ, 1998: 432-434). «Қазақ» газетінде Міржақып Дулатов жариялаған «Тағы құрбан» деген мақалада Жетісу облысында Үржар деген қаланың қасында большевиктермен болған соғыста Алаш Орда һәм құрылтай ағзасы Отыншы Әлжанұлы оққа ұшқандығы, Садық Аманжолұлы жараланғандығы айтылады. Отыншы Әлжанұлының Жетісу қазақ-қырғызын большевиктер бүліншілігінен аман алып қалу үшін атқа мініп, жігіт жинап, өзі басшылық етіп жүріп қазаға ұшырағандығы жазылған. Осы мақалада Қазақ милициясы үшін 500 мың сом алып берген Шкапский сабазды, баласымен екеуін большевиктер абақтыда атып өлтіргендігі туралы дерек бар (Қазақ, 1998: 434-435). Осы тұста айта кету керек, большевиктердің басбұзар істерінен хабардар болған демократ адамдардың барлығы да, қандай ұлт өкілдері болса да Алашорда үкіметіне жақтас болған.

Алаш зиялылары Алаш газеттерінде автономия, милиция, әскер құру, қаражат жину мәселелерін халыққа талдап түсіндірді. Міржақып Дулатұлы жазған: «Жасасын Алаш аутономиясы! Көркейсін Алаш! Қайтсек жұрт боламыз», - деген мақалада дүние ойран болғандығы, даңқы жер жарған зор мемлекеттер жоғалуға айналғандығы, ат төбеліндей аз елдерге қиын болғандығы, мұндай зор өзгерістер болған емес, мұнан соң да бола бермейтіндігі, әркім қайтсек жұрт боламыз деп жанталасудың себебі айтылып: «...Күнде жиылыс, күнде сайлау шығып, жұрттың мезі болғаны рас: **большевик деген бір бәле шығып, Николайды сағындырғаны да рас.** Мұнан соң қандай жамандық боларына қара халықтың көзі жетпей, бостандықтан көңілі суынып тұрғаны да рас.

...Алашқа жаны ашымайтын қара жүректер, жұрт болғанымызды көре алмайтын қаскүнемдер, ертең не болатынға көзі жетпейтін надандар ізгі ниет, ілгергі тілегімізге қарсы болып, жұрттың көңіліне қорқыныш салатын да шығар. Автономия болуымызға, милиция құруымызға, қазына жинауымызға халықты қарсы құтыртушылар да табылатын шығар. Бірақ халық ойлану керек. Бүгінгісін емес, келер күнін ойлану керек.

Біздің арамызда Алаш тілегіне қарсы болатын кімдер екені белгілі. Бұлар екі түрлі. Бірі – қаны қарайған, ұлт намысы дегеннен бейхабар, жамандықты кәсіп қылып қалған антұрғандар. Бұлар аузы қисық болғанын айнадан көріп, жамандығымды неге қостамайды деп жұрттың бәрімен қас. Бұларға елдің тыныштығынан бүлінгені керек. Жұрт тілегіне қарсы мұндайларға кіретіндер ел ішіндегі партия құмарлар. Бұлар істеп жүрген істері жұртқа зиянды екенін ойламай, партия қуғанын «баққа таласып жүрмін» деп, адасып жүрген надандар. Егер жұрт жұрттықты ойласа, партиясын, тым болмаса, уақытша қоя тұрып, бірлік-береке қылатын болса, Алаш аты бәйгеден келмей қалмас еді. Жок, жұрттық деген құр сөз болып, әркім бетімен жайылып, «баққа таласып», баяғы хайуанға шауып баратын болса, Алаш тілегіне қарсы болды деген осы. Алаш болып, шашау шықпай, Алашордадан басқаны білмейтін болса, «жауымды мұқатам» деп, біреуге тұра шаппайтын болса, өздігінен келіп бізді билеп кететін ешкім жоқ. Әркім өз басымен қайғы болып жатыр. Біз біреуге өзіміз шауып барып, өзіміз шақырып әкеліп, төбемізге ойнатып жүрміз. Бұл мінезіміз бұрын да белгілі еді, әсіресе, кешегі большевик заманында да көрінді. Енді мұнан бұлай жұрттықты ойлап, бірлік қылатын болсақ, Алаш тілегінен басқаға алаң болмай, жұртқа ең пайдалы нәрсе – милицияның керектігіне көзін жеткізсек, жолымыз болғаны», - деп тұжырымдалады. Милицияның не үшін керектігі халыққа түсіндіріледі. Атасы басқа елдермен көрші болып отырғандықтан, солардың бұзақылары бізге тимеу үшін керектігі, **большевик секілді жүгенсіздер көп, солардан елді қорғау үшін керектігі, ішкі губерниялардан күні ертең аш-жалаңаш босқындар келеді, солардың аяғының астында қалмау үшін керектігі, ана жылғыдай оп-оңай алдына салып айдап кетушілер болмау үшін керектігі, қазақ – қырғыз жерін оңай олжа қылғысы келгендерге шаңыраққа қара деу үшін керектігі, автономиялы жұрт екенімізді жат елдерге көрсету үшін керектігі** айтылады. Әскер болмаса, қазына болмаса, автономия ала алмайтындығы, автономия ала алмаса, жұрт

бола алмайтындығы, әскер болса ғана жұрт болатындығы тұжырымдалады (Қазақ, 1998: 439-442 бб.).

Ал, «Талайдың сыры ашылды», - деген мақалада ел басына қиын күн туғанда кімнің кім екендігі айқын білінетіндігі айтылып, большевик дәуірінде жұрттың жылағандығы, тал түсте таланып, азаматы өліп, әйелі зорланғандығы, дүниесі бүлінгендігі айтылып: «...Осындай қиямат қайым күндер туғанда, біздің арамыздан да большевик болып, жұртты қоса талаған, азаматтарымыздың үстінен шағым жүргізген, өлімге бұйыртқан, оққа байлатқан антұрғандар шықты. Большевиктің ғұмыры ұзын болса, бұлар елдің сәнін кетіретін еді. Құдай сақтап, көп жерден большевиктің көзі жоғалды. Халық «үһ» деп демін алып отыр. Әлі де болса да большевиктен құтылмаған елдеріміз бар. Мысалы, Жетісу, Сырдария облыстары. Ол елдер күні бүгінге шейін қырғынға ұшырап жатыр. Міне Большевик талайдың сырын тағы ашты.

Санаң болса, Алаш, енді ойлан! Жайшылықта жап-жақсы болып жүрсе де, таршылықта жалт беріп, жауыңа қосылып, жаныңа қастық қылатын, малыңа құрық салатын кім екенін біліп қой! Мұндай жауыздарды мұнан кейін маңайыңа жолатпа, аластап араңнан шығар! Мұндайлар жұртқа опа бермейді. Ертең тағы бір жамандыққа ұшырасаң, миыңды шағатын, түбіңе жететін осылардан сақтан!» (Қазақ, 1998: 442), -деп жазылды.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы 4 шілдесінде (№ 45, 1-2 б.) Қазақ үкіметі Алашорда тарапынан жарияланған «Бүгінгі күн» деген мақалада: «Бәлшебек кім екені «Қазақта», «Сарыарқада», «Бірлік туында» неше рет жазылған. Өліпті таяқ деп білмейтін, надан, қалтадан бөлек түк көрмейтін, арамза, бәлшебек жұртты қалай билесін. Бәлшебек, жазғы тұрғы қарша, астынан еріп құриды. Қарды ерітетін күнен күнге жоғарлаған жазғы тұрғы күн нұры қара бәлшебек хукүметін ірітіп, шірітіп жоғалтқан. Күннен күнге қарсы болып күшейген халық пікірі.

...Жүзі қара, надан бәлшебек найзаға мініп жұрт билейім деп, өзі де құриды. Россия мемлекетінің де мұндағы жұрттың да түбіне жетті. ...Жетісуда бәлшебек қарақты, қазақ-орысты ескі мұжықты, жаңа мұжық – переслен бәрі бәлшебек, адамын қырып, қорасын өртеп, қазынасын талап жатыр. Тұрысбековтердің мешітін бұзып, қорасын өртепті, өздері найман Отыншы басшы болып барып, Көктұманы алыпты, бәлшебектерді ұстап көгендеп қойыпты. Үржар, Көктұмада қазақ, қазақ-орыс, ескі мұжық қол ұстасып бірігіп, ғаскер жиып, құралданып, Лепсі, Қапал, Алматыны бәлшебек құлдығынан құтқармақ болып жатыр. Ұзынқұлақ хабар 8 мың қазақ атқа мініпті. Алаш Орда ғаскер аттандырып, Жетісуды алмақ.

...Мәскеуде жаман ұнның пұты 300 сом, бұда жоқ. Бәлшебектің министрлері ғаскер алып шығып, мұжықтан астық тартып алмақ болып, мұжықтардың жаман қалаларын аралап жүр. Өзі бәлшебек болған мұжық астығын бар болса да қалаларға бермей отыр. Мұның жұрт болмайтыны осы.

...Алаш Ордамен, Башқұрт сәбетімен одақтасып бәлшебекті Оралдан, Сібірден қуып жатыр. Біздің қазақ жерінде уақытша земства, қалаларда дума әр қайсысы өз орнында жұртты билейді. Управалар ісін атқарады... Саяси істер, ғаскер, милитсиа жасау әр облыста, уезде Алаш Орданың жергілікті бөлімінде болады... Біз Сібір хукүметіне Әлиханды жіберіп отырмыз, біз Сібір, Башқұрт аутономиясына құрдастық көзбен қараймыз деп.

Ал Алаштың намысшыл жігерлі ақсақалы, азаматы ел болатын күн туды. Бар жанды, малды, қызметті жұрт ортасына сал, ғаскерге жазыл. Қызметке кір, малды Алаш қазынасына сал, үйдегі уақ нас партияны тоқтат! Мұндай күн жүз жыл түгіл мың жылда қайта келмейді!...» - деген деректер де жазылды.

«Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы номерлерінде жарияланған **«Алашорданың бастығы Ғалиханға Жайнақовтан мынадай телеграм келді», «Дутов телеграмы», «Бәлшебек өлді», «Сейдғазим телеграмы», «Алашорданың Сейдғазимге берген телеграмы»** деген деректер мазмұнынан Алашорда үкіметінің большевиктерге қатысты ұстанған саясаты анық көрінеді. Бәлшебек болған жүзікараларға рақым қылмау керектігі, Қазақ жұмысына Алашордадан бөлек үкімет жоқ екендігі айтылады. Сейдәзім Қадырбаев берген телеграммада бәлшебек болған, Торғай облысын билеген қулар басы Жангелді баласы, Пахомов болып Қазанға қарай қашқандығы, Торғай облысының билігін қолына алғандығы туралы да деректер жазылған (Сарыарқа. 1918. 08.07. №46).

Зерттеу нәтижелері. Ел басына күн туған аласапыран уақытта елдік мүддеге қызмет ету қазақ баласының басына түскен сын болды. Ұлттық идеямен қаруланған, кемел білімді

зиялылар соңғы деміне дейін халқына адал болды. Ұлтының азаттығы, еркіндігі үшін жандарын қиған, тарих төрінде Алаш зиялылары деген атаумен қалған, халқына адал болған оқығандарымыз - тарихымыздағы ерекше құбылыс. Олар қысылтаяң уақытта бастарын бәйгеге тіге жүріп, аз уақыттың ішінде халықтың ұлттық санасын дүр сілкіндірді. Қазақ елінің конституциясын әзірлеп, гимнін жазып, ұлтқа керегін жазу үшін, халықпен байланыс орнатып ақылдасу үшін «Қазақ» газетін шығарып, съездер ұйымдастырып, қазақ комитеттерін құрып, елді бүліншіліктен қорғау үшін милиция, әскер жасақтап, ақтар мен қызылдар аяқасқан уақытта ұлтының басын қатерге тікпеу үшін, елдің жарқын болашағы үшін ақтармен де тығыз байланыс орнатып, одан кейін қызылдар билігін орнатқаннан кейін кеңес өкіметі жағына өтіп (елге қызмет жасау мақсатында, бойларындағы білігі мен білімін халыққа беріп кету мақсатында) жанталасты. Себебі, басқа амалдары болмады.

Үш жүздің баласы бәрің де қазақсың, атақ үшін баратын жол бұл емес (билік мәселесін айтып отыр), - деп халықты түзу тәрбиелеген Алаш зиялылары нағыз зиялылықтың үлгісі, ұлт қызметшілеріне өнеге. Әлі күнге дейін Алаш зиялыларына қатысты, кеңестік билік тұрғысында ала – құла пікірлер де айтылып қалады. Бұл да біздің ұлттық санамыздың ала – құлалығы. Тіпті, «кеңестік билік болмағанда теңдік болмайтын еді. Осы күнге жетпейтін едік, білім алдық, оқыдық», - деген мазмұндағы пікірлерді де ара –тұра оқып қаламыз. Негізі, Алаш зиялыларының еңбектерін байыппен зерделей отырып, «егерде кеңестік билік орнамағанда біз де дамыған елдердің қатарында болатын едік», - деген пікірді ұстанамыз. Сөзімізді Мұстафа Шоқайдың айтқандарымен дәлелдесек: «...Біз бұл арада Кеңес билігінің 16 жыл ішінде әкелген экономикалық табыстары хақында егжей-тегжейлі талдау жасап жатпаймыз. Большевиктер завод-фабрикалар салды. Ауыл шаруашылығын машиналандырды. Бұған дейін беймағлұм байлық көздерін ашты. Алып өнеркәсіп пен құрылыстарды дүниеге келтірді. Олардың бәрі дерлік капиталист елдердің, мәселен, Алмания, Америка және Англия мамандарының басшылығында жүргізілді. Ең жаңа жүйедегі фабрика мен заводтардың жұмыс істеп жатқанына қарамастан, қажетті заттар тапшы және бағалары жоғары. Мемлекет қайыршылық жағдайында. Тұрғындар аштан қырылуда. Кеңес ақшасының құны жоқ. Кеңестік Ресейдің 16 жыл өткеннен кейінгі жағдайы, міне, осындай» (1933 жылы жазылды) (Шоқай, 2007: 344-345).

Сонымен, көзі ашық, оқыған, оқымаса да көкірегі ояу тұлғалар большевиктер саясатына ашық қарсы болды. Оның себебі, түсінікті де. Өйткені, кеңестік билік ұлт, адам құқығымен санаспады. Өмірмен үйлеспейтін, халықтың мүддесімен қабыспайтын саясат жүргізді. Большевиктердің мақсат-мүддесін 1917 жылы Алаш зиялылары әшкерелеп, «Қазақ», «Сарыарқа» және өзге де алаш газеттерінің беттерінде мақалалар жазып кетті.

Алаш зиялылары большевиктер өмірінің ұзаққа бармайтындығын болжады. Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктер мемлекет ісінің басынан көшер, бірақ көшкенінше талайды болдырып, былғап кетер, - деп те жазып кетті.

Алаш зиялыларының мақсаты ел-жұртты бүліктен, қызылдар ылаңынан қорғау болды. Алаш газеттеріндегі мақалалары арқылы халықты қорғап отырды. Алашорда үкіметі құрылғаннан кейін аз уақыт ішінде елді қорғауға бағытталған қаулылар қабылдап, милиция, әскер құрып, қаржы мәселелерін ойластырып және т.б. халықтың мүддесіне сай шешімдерді жүзеге асырды. Алашты көзі ашық, көзқарақты, санасы ояу адамдардың барлығы қолдады. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия тарапынан өңір-өңірлер бойынша жарияланып жатқан құжаттар мен материалдар жинақтарына қарай отырып, осындай көзқарасты ұстанамыз.

Зиялылар кеңестік биліктің халықтардың басына апат әкелген саясатына қарсы болды. Алайда, күш тең болмағандықтан, елінің игілігі үшін амалсыздан кеңес өкіметін мойындап, кеңестік билік жағына шықты. Кеңестік билікте жүріп, еліне қызмет етуді ойлады.

Кеңестік билік күшіне енгеннен кейін, Алаш зиялыларын «пайдаланып» болған соң, саяси қуғын-сүргін шараларын жүргізіп, Алашорда үкіметі мүшелерін, қатысушыларын, милиция, әскерін, Алашордаға жақтас, ниеттес болған тұлғалардың барлығын қоғамнан аластатты, жойды. Алашорда үкіметіне қатысқан, жақтас, ниеттес болғандардың ішінде байлар мен діни адамдар көп болғандықтан, олардың барлығы қуғын-сүргінге ұшырады. 1920-1950 жж. саяси қуғын –сүргіннің жалпылама бағыт алуының бір себебі осы да болар. Өкінішке орай, кеңес

өкіметі ұлтын сүйген зиялыларды жаппай жойды. Олардың өзін қана емес, отбасын, туған-туыстарын жазықсыздан жазықсыз зар еңіретіп, жазалады. Адам айтып жеткізе алмайтын сұмдықтар ел ішіне енді. Бейкүнә сәбилер «халық жауының» баласы ретінде жүрген жерлерінен теперіш көрді (пионер, комсомол, партия қатарына қабылданбады, оқудан шығарылды және т.б.). Кеңес өкіметі Алаш зиялыларының, байлардың, билердің, діни тұлғалардың ұрпақтарын қатты қудалады.

Алаш зиялылары Мұстафа Шоқай жазғандай: Біз өзімізге лайық еркін және тәуелсіз өмір құрғымыз келеді деген мақсатты қана көздеді. Сондықтан да, Алаш идеясы ұлт қызметшісін тәрбиелейтін идея.

Қорытынды. Алаш зиялылары XX ғасырдың басындағы қазақ баспасөзі арқылы большевиктер ылаңынан елді сақтандыруды мақсат етті. Осы мақсатта «Қазақ», «Сарыарқа» газеттері беттерінде большевиктердің шынайы бет-бейнесін көрсететін мақалаларды көптеп жариялады.

Көзі ашық, оқыған, оқымаса да көкірегі ояу тұлғалар большевиктер саясатына ашық қарсы болды. Себебі, кеңестік билік ұлт, адам құқығымен санаспады. Өмірмен үйлеспейтін, халықтың мүддесімен қабыспайтын саясат жүргізді. Сондықтан да, большевиктердің мақсат-мүддесін 1917 жылы Алаш зиялылары әшкерелеп, «Қазақ», «Сарыарқа» және өзге де алаш газеттерінің беттерінде мақалалар жазып кетті.

Әдебиеттер мен дереккөздер тізімі

- Елім деп соққан жүрек / Құраст. Күзембаева В.Қ. А., 2002. 252 б.
«Қазақ» газеті / Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. 560 бет.
«Сарыарқа» газеті, 1917 жыл / Құраст. проф. Ғ.Әнес. Алматы «Арыс» баспасы, 2017. 400 б.
Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1 т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 352 б.
Шоқай М. Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 2 т. Алматы: «Қайнар» баспасы, 2007. 392 б.

References

- Elim dep soqqan zhurek [A heart that beats for my country] / Qurast. Kuzembaeva V.Q. A., 2002. 252 b. [in Kazakh]
«Qazaq» gazety ["Kazakh" newspaper] / Bas redaktor A. Nusanbayev. Almaty: «Qazaq enciklopediyasy» Bas redakciyası, 1998. 560 bet. [in Kazakh]
«Saryarka» gazety, 1917 zhyl ["Saryarka" newspaper, 1917] / Qurast. prof. G. Anes. Almaty «Arys» baspasy, 2017. 400 b. [in Kazakh]
Shoqaj M. Tandamaly shygarmalar. [Selected works.] Ysh tomdyq. 1 t. Almaty: «Qajnar» baspasy. 2007. 352 b. [in Kazakh]
Shoqaj M. Tandamaly shygarmalar. [Selected works.] Ysh tomdyq. 2 t. Almaty: «Qajnar» baspasy. 2007. 392 b. [in Kazakh]